

Malé zamyšlení nad velkým tématem

Zdeněk Beneš

SMALL REFLECTION ON GREAT TOPIC

The text is an initial reflection on a question addressed in this issue of the magazine *History — Questions — Problems (Historie — Otázky — Problémy)*. In our country, the topic of historical, and therefore historian's judgement, especially on the ethical plane, is not often frequented on the reflected, theoretical or methodological level. But it is, and necessarily so, permanently present implicitly, that is, in one way or another, a judgement passed about a historical event or another historical judgement. This paper is but a reflection and does not pass categorical judgements. It only attempts to characterise selected aspects of the problem that are related to the other texts published in this issue of HOP, which in themselves are of similar nature.

KEYWORDS:

axiology; ethics; historical/historian's judgement; value and valuation

„Posouzení minulostí dějepisu a dějepisců tudíž není zvládnutelné jen jako pouhá sebereflexe, ale řádným náročným studiem společnosti a postavení osobnosti v něm. Úkol naléhavý a nesnadný...“¹

Toto číslo HOPu se zaměřuje na problematiku, která není u nás příliš frekventovaná, tj. na otázky související s etikou historického — a tedy historikova — soudu. Přináší osm statí a několik exkurzů postihujících samozřejmě jen některé aspekty tohoto komplexního, a proto v časopisecké statí či jednom čísle periodika z principu plně nepostihnutelného problému. Jde nicméně o téma, jemuž by bylo třeba věnovat pozornost hlubší a trvalejší. Proto také nemají všechny zde shromážděné texty povahu analytické studie; některé jsou „jen“ zprávami či úvahami; účelem je upozornit na téma, které bez hodnotícího subjektu není myslitelné. Na úvod této vlastně sondy do velkého tématu a problému hodnocení, hodnot a etiky historického a tedy zároveň historikova soudu bude vhodné předeslat malé zamyšlení.

I.

„Nedovedeme vědecky vysvětliti hodnotu hodnotou“²

Východiskem tohoto textu je konstatování, že každý historický — a tedy historikův — soud je hodnotový; a má tedy i svůj etický rozměr. Toto banální konstatování je však vnitřně složitější, než by se mohlo na první pohled zdát. Je nejprve nutné

-
- 1 Josef PETRÁŇ, *Dějepis na sklonku století*, in: Jiří Pešek (ed.), VIII. sjezd českých historiků. 10.–12. září 1999, Praha 2000, s. 331–335, zde s. 333.
 - 2 Mirko NOVÁK, *Hodnoty a dějiny*, Praha 1947, s. 21.

zodpovědět, co je hodnota a jakou roli v poznání hraje hodnocení. Definice pojmu hodnota existuje velké množství a jimi uváděné charakteristiky a vymezení se liší podle toho, o jaké pojetí hodnoty jde (hodnota estetická, sociologická, matematická, atp.). Nejkomplexnější pojetí hodnoty přináší axiologie; i ta je ale chápána a vymežována různými způsoby. Přikláníme se k tomu pojetí, které chápe axiologii jako všeobecnou teorii hodnocení a hodnot, jejímiž subdisciplínami jsou axiologie jednotlivých vědních disciplín, tedy např. ekonomie, sociologie, práva — a samozřejmě také historie.³ Hodnoty se ustavují prostřednictvím komplexu duševních procesů, jimiž se hodnoty zjišťují, odhalují či tvoří. Tento proces nazýváme hodnocením a podílí se na něm množství faktorů. Hodnocení je tak předmětem analytické pozornosti nejen psychologie, jak by se mohlo zdát, ale také sociologie, právních věd a v neposlední řadě i neurověd.

Hodnocení je úzce spojováno s poznáním; v některých koncepcích jsou dokonce ztotožňovány — hodnocení je samo o sobě (alespoň jedním typem) poznání. Z metodologického hlediska je však třeba obě myšlenkové aktivity rozlišovat, i když spolu nedílně souvisí. Tvrzení, že hodnocení je zcela totožné s poznáváním, lze označit za „předvědecké“, „naivní“, chceme-li. Tím jej ovšem neoznačujeme za prostě neplatné. Je totiž zřejmé, že tento ztotožňující přístup k oběma duševním aktivitám je v našem myšlení trvale přítomný, že s ním v běžných životních situacích zacházíme jako s poznávací funkcí.

Vztah mezi poznáním a hodnocením osvětlí dvojí typ hodnocení — primárního a sekundárního. Primární hodnocení je bezprostřední, nedostatečně empiricky podložené, je však — z logiky věci — východiskové.⁴ Sekundární hodnocení se naproti tomu opírá o analytické kritické posouzení a může být proto i v rozporu s výchozím primárním zhodnocením. Vysvětlení tohoto rozporu přináší psychologie: první lidská reakce na vnější podnět je emocionální, nikoli racionální. Asi nejzřetelnější příklad přináší sport. Představme si běžnou herní situaci, např. protihráčův zákrok. Nejprve jej posoudím spontánně, výkřikem či myšlenkou („faul!“, „to přece nebyl faul!“) podle toho, na čí straně zápasu stojím, a až třeba po zhlédnutí záznamu či zvážení situace uznám jako pravdivou jednu z obou variant.

Tento princip funguje — jak jinak! — i ve vědeckém myšlení, i když je namnoze potlačován přijatou vědeckou výchovou, metodikou a vyžadovaným racionálním postupem. Svoji roli tu hraje i princip autority. Tedy příklonění se k metodice, výzkumným tématům, k určité škole, myšlenkovému proudu, vědecké osobnosti. Nicméně i tady, v „předvědecké“ fázi vědeckého uvažování, víceméně ihned korigované kritickým myšlením, fungují základní lidské kognitivní přístupy, opírající se o analogické

³ Marián VÁROSS, *Úvod do axiologie*, Bratislava 1970, s. 6–7.

⁴ „Když historik hodnotí, bere [...] na sebe závazky, které by měli mít soudci, včetně všestranného posouzení ‚skutkové podstaty‘ a ‚polehčujících okolností‘. Hodnocení nesmí být černobílé a nemělo by vycházet z jednostranné a subjektivní stupnice hodnot, které zastává historik. Nemělo by jít o plané moralizování“. Jaroslav MEZNÍK, *Etika historikovy práce*, in: J. Pešek (ed.), VIII. sjezd českých historiků, Praha 2000, s. 327–330, zde s. 328. Text byl publikován též v Českém časopisu historickém 97, 1999, č. 4, s. 803–806.

či metaforické myšlení.⁵ Tento moment nás přivádí k další rovině hodnotového usuzování, k hierarchii hodnot.

Každý z nás sdílí určitou hierarchii hodnot, kterou přijal, kterou sdílí, kterou si (spolu)vytvořil — a kterou během osobního či profesionálně vědeckého života může i změnit. Hierarchii hodnot stejně tak přijímáme, jako ji modifikujeme. Existuje systém hodnot kolektivních a individuálních — a jak není třeba dokládat, zdaleka není mezi nimi soulad. Systém kolektivních hodnot k nám — k jednotlivci — přichází zvenčí a my se s ním ztotožňujeme, někdy absolutně, jindy zčásti. Osobní systém hodnot se od kolektivního odvozuje, a to ve smyslu jeho sdílení či naopak odmítání. Toto sdílení či odmítání může, ale také nemusí být absolutní; zpravidla je jen částečné.

II.

„... každé umenie a každé vedecké skúmanie, práve tak jako aj všetko konanie a rozhodovanie smerujú k nejakému dobru; preto je správna definícia, že dobro je to, k čomu všetko smeruje.“⁶

Svébytným typem hodnotícího soudu je soud etický. Jestliže hodnotový soud obecně je integrálně provázán s určitým segmentem reality, pak etický soud je — ať už v jakémkoliv pojetí etiky či v jakékoli užívané terminologii — vždy vázán na polaritu dobro — zlo. Věděl to už Aristoteles a dodnes není k tomu co dodat. Kromě toho ovšem, co lze považovat za dobro a co za zlo. Tedy také etický soud má svou variabilitu a svou hierarchičnost.

Historik se tomuto soudu nemůže vyhnout, a to zejména v těch případech, kdy se jedná o problémy, jež se vztahují k současným, aktuálním, politickým či jiným problémům. Nejde přitom jenom o problémy soudobých dějin, i když o ně jde nejčastěji, ale aktualizována mohou být témata jakkoli vzdálená.⁷ Nicméně soudobé dějiny nabízejí k tomuto problému nejvíce materiálu. Omezme se pro účel této stati na jednu základní charakteristiku. V našem běžném slovníku se často užívá obratu, že je potřebné či nutné — v individuální i kolektivní rovině — se „vyrovnat“ s dějinami či svou vlastní minulostí, protože je součástí těchto dějin. Záměrně užívám termínu slovní „obrat“, protože vymezení sémantického obsahu toho slovního spojení, tedy

5 Daniel DOSTÁL, *Osobnost vědeckého pracovníka*, Olomouc 2013, zvláště s. 22 a dále; Viktor KRUPA, *Metafora na rozhraní vědeckých disciplín*, Bratislava 1990.

6 ARISTOTELES, *Etika Nikomachova*, Bratislava 1979, s. 19.

7 B. Croce soudil, že historické myšlení se zabývá pouze soudobými dějinami, neboť zájmem o nějakou minulost jí připisujeme určitou hodnotu a význam pro naši současnost. Benedetto CROCE, *Theorie und Geschichte der Historiographie*, Tübingen 1915. Množství konkrétních příkladů uvádí Marcin KULA, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2006. Viz též Zdeněk BENEŠ, *October 28, 1918. Rewriting Czech historical memory, or its overlaying?* In: Violetta Julkowska — Wiktor Werner (edd.), *Memory of Heritage — Heritage of Memory*, Poznań 2016, s. 208–227. Též časopisecky in *Historia@Teoria* 1, 2016, s. 101–120.

jeho pojmové určení, je velmi obtížné. Navíc se může v přísném slova smyslu týkat pouze soudobých dějin. V obratu „vyrovnání“ se s minulostí je skryt výrazný etický akcent, který souvisí s osobní, aktérskou pozicí toho, na kom je toto „vyrovnávání se“ požadováno. Těžko si lze představit nějaké „vyrovnávání se“ např. s husitstvím či Bílou horou — pokud ovšem nejsou historická období „zpřítomněna“, aktualizována či přímo ideologizována pro potřeby soudobého, zejména politického života.⁸

Vyrovnávání se s dějinami lze považovat za mediální pojem, jehož obsah není přesně či přesněji vymezen a dá se s ním tudíž interpretačně zacházet značně volně. Není tedy také náhodné, že postrádáme jeho přesnější analýzy. Jako první si ho všiml T. G. Ash⁹ už nedlouho po roce 1989, avšak pouze v textu výrazně žurnalistické povahy, což odpovídá tehdejší situaci. Z hlediska právní teorie a praxe jej analyzuje monografie P. Dinuše,¹⁰ přičemž upozorňuje, že „pád minulého režimu vyvolal emoce, které způsobily, že veřejnost se přikláněla k jednoduchým a přímočarým odpovědím“, což je mentalitní situace odpovídající všem podobným společenským a politickým změnám.¹¹ Předlistopadový režim v Československu ovšem nebyl nehybným monolitickým politickým útvarem, ale naopak dosti dynamickým a složitým sociálním a politickým systémem, na jehož proměny jeho současníci (a tedy i jeho aktéři) reagovali podle momentálních osobních i sociálních a politických konstelací.¹²

Klasická historická věda postavila historika — podle slavného Schillerova verše — do role „soudce dějin“. Jenomže každý historik (každý z nás) je v daleko složitější pozici. Je aktérem historického dění, které zpětně soudí, a zároveň je i prorokem, snažícím se odhalit budoucí přítomnost, tedy budoucí dějiny.¹³ To dnešní historické vědy vědí a reflektují. Dnešní historik spíše usiluje o porozumění lidskému chování a jednání vzhledem k jeho dobovým podmínkám, nikoli k interpretacím vycházejícím ze znalosti výsledků a důsledků vývoje, který jeho aktér znát nemohl. Budoucnost totiž není kauzálním výsledkem dosavadního dění, ale jenom jeho potencialitou. Navíc každý jedinec, tj. i historik, vždy vychází z neúplného thesauru informací, což zvyšuje možnost chybného úsudku a interpretace. Prameny mu poskytují pouze neúplný obraz totality minulého dění, která je vždy bohatší a složitější než její informační obraz.¹⁴ Na druhé straně tento informační nedostatek vyvolává situaci mnoha

8 Zdeněk BENEŠ, *Historická výročí jako zpřítomňování dějin*, Přednášky z 60. běhu Letní školy slovanských studií FF UK, Praha 2017, s. 182–194.

9 Timothy Garton ASH, *Dějiny přítomnosti. Eseje, črty a zprávy z Evropy devadesátých let*, Praha — Litomyšl 2003.

10 Peter DINUŠ, *Vyrovnávanie sa s minulosťou?* Bratislava 2010.

11 Tamtéž, s. 10n.

12 Viz např. Michal PULLMANN, *Konec experimentu*, Praha 2011; Pavel KOLÁŘ — Michal PULLMANN, *Co byla normalizace?* Praha 2017; Karol KRPALA, *Obraz socializmu v epoche neoliberalizmu*, Bratislava 2015; přehledově Jan RATAJ — Přemysl HROUDA, *Československo v proměnách komunistického režimu*, Praha 2010.

13 „Historik je prorok obrácený do minulosti“, jak napsal F. Schelling — i když je tento výrok běžně připisován, nikoli vzhledem k jeho historickému myšlení bezdůvodně, G. W. F. Hegelovi

14 Zdeněk BENEŠ, *Jedny dějiny a několik historií*, in: J. Pešek (ed.), VIII. sjezd českých historiků, s. 111–118.

obrazů minulosti, což je překročením historicity skutečného dění. Je ovšem rozdíl, zda se dopustil omylu, anebo zda vědomě říká nepravdu — lže.¹⁵

III.

„Historik, který nechce hodnotit, se zpronevěřuje svému poslání“.¹⁶

Etika historického/historikova soudu je další konkretizací problému hodnot a hodnocení. Zde je třeba již rozlišit soud historický a soud historikův. Historikův soud vždy předchází soud historický; nejen proto, že jej musí vyslovit (konkrétní) historik, ale i z toho důvodu, že z něj nelze nikdy plně eliminovat primární hodnotící soud. Z toho plyne, že historický soud je (skepticky dodejme, že vždy prozatímní) výslednicí soudu historiků, dohledávajících se dějinné pravdy, toho „jak se věci skutečně staly“, jak zní maxima historického snažení už od dob Aristotelových a na niž nelze rezignovat, nechceme-li o historiografii uvažovat v radikálně postmoderním diskursu jenom jako o jakémsi vyprávění, postačujícím si koneckonců samo o sobě. Historiografie, včetně své vědecké etapy 18. stoletím počínaje, stojí a padá s hledáním pravdy, i když tato pravda není bezprostředně přístupná např. prostřednictvím vědeckých experimentů.¹⁷ Historiografie jakožto tzv. „měkká“ věda není nikdy plně exaktní, až na výjimky (např. historická demografie či statistika) nemůže používat formalizovaného, symbolického jazyka, ale je „odkázána“ na běžný, přirozený jazyk s jeho eliptičností, estetizací, metaforizací a všemi dalšími podobnými faktory, které umožňují, řečeno s Bachtinem, různovětnost výroku. Tudíž pro jazyk těchto věd jen zčásti platí logický princip jedno-jednoznačnosti. Ne proto, že by historický soud na tuto normu rezignoval, ale proto, že takovému porozumění brání sama podstata jazyka, který je používán, a to i při maximální pozornosti k přesnosti historikova vyjadřování.

Z hlediska logiky vědeckého historického poznání začíná noetický proces heuristikou. Ta nemůže být úplná, vždy je „výběrová“, daná historikovými jazykovými možnostmi či komunikační dostupností heuristické základny. Snaha o její co největší úplnost by však měla být historikovou povinností a heuristika by nikdy neměla být „účelová“.¹⁸

Etika toho soudu ovšem viditelně začíná uváděnými fakty. Na prvním stupni stojí historikův výběr událostí a činů. Platí to i uvádění těch informací, které jsou prostými fakty, *facta bruta*. Takové informace, jako „bitva na Bílé Hoře byla svedena 8. listopadu 1620“ či „Jan Hus byl upálen 6. července 1415“ mají svůj hodnotový rozměr prostě v tom, že jsou uvedena, vybrána. Tím je jim připsán hodnotový rozměr. Zřetelný doklad tohoto jejich rozměru poskytují například nejrůznější dějiny v kostce či dějiny v datech a porovnání jejich výběru faktů. *Factum brutum* se snadno mění

15 Wiktor OSIATYŃSKI, *Labyrint světa. Rozhovory se sovětskými a americkými vědci*, Praha 1984, s. 164–175.

16 J. MEZNÍK, *Etika historikovy práce*, s. 328.

17 Viz J. PETRÁŇ, *Dějepis na sklonku století*, s. 330 (s odvoláním na J. Evanse a J. Hejdánka).

18 J. MEZNÍK, *Etika historikovy práce*, s. 328.

už v ryze hodnotový soud, nejprostěji přidáním adjektiva či charakteristiky. „Jan Hus byl upálen jako kacíř“, „bitva na Bílé Hoře byla neštěstím bez míry a hranic“ (J. Pekař). Nad tímto druhým stupněm hodnotového soudu je stupeň třetí, vytvářený hodnotícím popisem, analýzou, souvislostmi, do nichž je „čisté factum“ uvedeno.¹⁹

Známa teze praví, že text je vždy souvislost — a k tomu je nutné dodat, že pro historika jde o souvislost dějinně dobovou, nikoli jakoukoli. Jistě, může se — a dokonce musí — zabývat i souvislostmi dalšími, pak se ale pohybuje na jiných badatelských polích, než jakou tvoří studium historické skutečnosti — vzhledem k ní pak studuje skutečnost historiografickou, mediální, či třeba ideologickou. Britský politolog I. Berlin je autorem děsivého výroku, že historická fakta lze sestavit do jakéhokoliv obrazu a ten bude vždy pravdivý. Berlinův výrok je tak už z logického hlediska pravdivý, avšak neměl by vést k závěru, že všechny tyto obrazy jsou si vzájemně rovnocenné a že se všechny týkají samotné historické skutečnosti. Čtème jej jako upozornění na časovou i interpretační mnohvrstevnatost celku historické skutečnosti, která je totalitou minulosti, přítomnosti a budoucnosti a k níž historik proniká alegoricky řečeno obdobně jako astronom: nemůže si na předmět svého zájmu nikdy zcela bezprostředně „sáhnout“. Vědomí nutně zprostředkovaného poznávání historické skutečnosti je tak zároveň varováním, metodologicko-metodickým i etickým.

RESUMÉ:

The point of departure for the reflections in this text is the assertion that each historical/historian's judgement is a value judgement. Valuation is a very complex phenomenon, however, and has to be placed in the context of knowledge (Part II of the text), since valuation and knowledge are two mental activities which are closely related but are not identical. An important part of valuation processes is ethical or ethicising judgement of historical events and historical judgements (Part III and IV of the text) that accompany historical thinking since its inception in ancient Greece (history as teacher of life) which was and is perceived in different historical epochs in concrete contexts (see the modern expression 'coming to terms with history'). Scientific knowledge rests on empiric material and methodical procedure; valuation, including ethical, is manifested in these noetics on two planes. First, as part of source foreknowledge, second, as reflective valuation resting on critically-based research; the relationship between these two valuations need not be linear and hence incontestable. In this is manifested subjectivity of historical judgements which is part of 'objectivity' of historical knowledge as this knowledge is only possible in totality of three basic temporal modes: past, present, and future.

Prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc., působí v Oddělení didaktiky, teorie a metodologie historické vědy ÚČD FF UK. Věnuje se především didaktice dějepisu a raně novověké historiografii (zdenek.benes@ff.cuni.cz).

¹⁹ Názornou ukázkou proměn a souvislostí představuje text *Náboženská reformace a česká historická edukace* v tomto čísle HOPu.